

HET AMSTERDAM VAN...

'Is u Amsterdammer?' vraagt Bavink aan Japi, de uitvreter, op de boot van Numansdorp naar Zijpe. 'Ja, Goddank,' antwoordt Japi.

'Ik haat Amsterdam... Amsterdam is een gedoemde stad.' (Gerard Reve)

'(...) ik verklaar, *niergens* zulke totale abstinentie van plichtsbesef, *niergens* zo'n walglyke onbekwaamheid te hebben aangetroffen als by 't bestuur der stad Amsterdam.' (Multatuli in *Ideeën*)

Amsterdammers heten kankeraars te zijn en dat geldt in niet mindere mate voor de schrijvers die korte of langere tijd in de hoofdstad gewoond hebben. Maar vaak ging het om een gecompliceerde haatliefde-verhouding. Neel Doff in *Dagen van honger en ellende*: 'Ik hield van Amsterdam' - maar in *Keetje Tippel* vertrouwt zij haar minnaar toe: 'Van de avond dat we over de Amstel de stad zijn, binnengevaren tot de avond dat we, weer over de Amstel, vertrokken zijn, is ons leven een bijna onvoorstelbare reeks gruwelen geweest.'

In *Ons Amsterdam* verscheen een serie artikelen die aan de hand van het door de eeuwen heen geschrevene duidelijk maakt welke rol Amsterdam in het oeuvre van diverse auteurs gespeeld heeft. De reeks korte essays die dat tot dusver heeft opgeleverd zijn in dit boek gebundeld en vormen te zamen een intrigerende handleiding voor wie wil weten waar Theo Thijssen zijn inspiratie, Multatuli zijn *Max Havelaar* en Harry Mulisch zijn engagement vandaan haalde.

Piet Bakker
Bredero
Simon Carmiggelt
Maurits Dekker
Neel Doff
A.F.Th. van der
Heijden
Jacob van Lennep
Justus van Maurik
Jan Mens
Harry Mulisch
Multatuli
Nescio
Gerard Reve
Sal Santen
Annie M.G. Schmidt
Meyer Sluysen
Theo Thijssen
Joost van den Vondel

ISBN 90-73978-37-8

9 789073 978379

HET AMSTERDAM VAN ...

ACHTTIEN
SCHRIJVERS
EN DE STAD

HET AMSTERDAM VAN ...

ACHTTIEN
SCHRIJVERS
EN DE STAD

Met een voorwoord van
Willem F. Heinemeijer

BAS LUBBERHUIZEN

uitgever

1995

MEYER SLUYSER

(1901-1973)

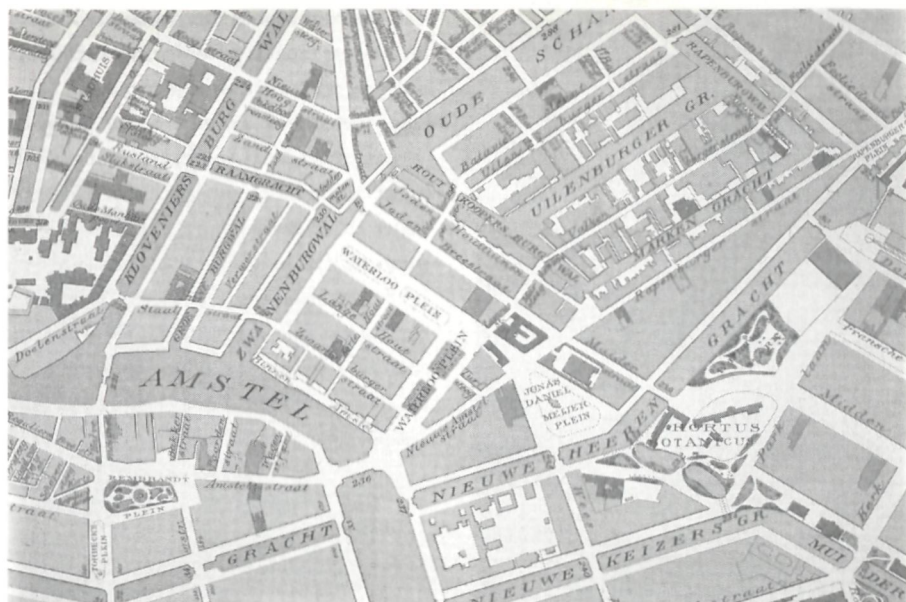
De jodenbuurt voor Het Grote Verdriet

Elsbeth Etty

Het literaire beeld van de vooroorlogse Amsterdamse jodenbuurt is door niemand sterker bepaald dan door de journalist Meyer Sluysen. Een wat al te nostalgisch beeld, volgens sommige historici, maar dat is geen schande voor een schrijver in wiens familie door toedoen van Hitler 'tweeënzeventig vacatures' waren ontstaan.

'Wie op de trans van de Zuidertoren in de Zandstraat staat,' schreef Meyer Sluysen in 1957, aanschouwt de buurt zoals zij is geweest vierhonderd jaar lang. Van boven af gezien vallen de architectonische verschillen tussen de huizen weg. De steegjes en slopjes zijn niet zichtbaar. Als een grote ster liggen de hoofdstraten gespreid rondom het Meijerplein. Van noord naar zuid de Breestraat; de Weesperstraat is, van de Houtmarkt af, er een voortzetting van. Van west naar oost de Sjoelstraat (de Amstelstraat), die bij de Portugese synagoge even wordt onderbroken en dan als Rapenburgerstraat verder gaat. In 1600, in 1939 en in 1957 heeft de buurt, gezien van de Zuidertoren hetzelfde gezicht.'

'De buurt' was voor de in 1901 geboren journalist, socialistisch propagandist en schrijver de Amsterdamse jodenhoek of, om preciezer te zijn, het gebied tussen Waag en Weesperplein. Hij werd er geboren, groeide er op, ging er naar school en moest vervolgens meemaken dat al zijn familieleden, vrienden, buren en kennissen niet terugkeerden uit de vernietigingskampen. 'De buurt', waarvan de sloop al voor de oorlog was ingezet, werd letterlijk ontzield en nu – bijna een halve eeuw na wat Meyer Sluysen consequent aanduidde als 'Het Grote Verdriet' – is er vrijwel niets meer van over. Op een zonnige winterochtend heb ik Sluysens advies opgevolgd en geprobeerd om vanaf de trans van de Zuider-

De Jodenbreestraat en omgeving op een plattegrond uit 1900.

toren 'de buurt' terug te vinden. Vergeefs natuurlijk. Meyer Sluysen had het al voorzien. In 1964 scheef hij in *Amsterdam je hebt een zoute smaak*: 'Wanneer een nieuw stadhuis eenmaal breeduit zal liggen pronken van de Zwanenburgwal tot aan de Blauwbrug worden de restanten van de buurt spoedig uitverkocht.' Het stadhuis kwam er later dan de auteur had gedacht, maar de restanten van zijn jeugd waren toen al lang en breed opgeruimd. Zelfs van boven af is de buurt van Meyer Sluysen nu niet meer waar te nemen. Weliswaar dragen de hoofdstraten nog dezelfde namen als wel- eer, maar Stopera en het inmiddels al weer gesloopte Maupoleum, beton, kaalslag en snelverkeer hebben het patroon veranderd en onttrekken het verleden aan het gezicht.

IJZEREN GEHEUGEN

Meyer Sluysen werd geboren in de Markens- teeg, die al jaren niet meer op de kaart van Amsterdam voorkomt. Het straatje lag in het verlengde van de Valkenburgerstraat, in de volksmond Marken geheten. Toen hij vier was, verhuisde het gezin naar de Rapenburgerstraat, nu een annex van de verkeersader naar de IJtunnel.

'Slopen gaat sneller dan bouwen,' verzuchtte Sluysen in 1959 in *Hun lach klinkt van zo ver*. 'De Rapenburgerstraat is een van de vele straten die eraan gaan, onherroepelijk.' Inderdaad werd zijn ouderlijk huis in de jaren zestig tegen de vlakte gegooid, waarmee hij beroofd werd van een van de schaarse aandenkens aan zijn familie en kinderjaren. 'In mijn familie zijn tweeënzeventig vacatures door Hitler,' liet hij zich eens ontvallen. In zijn buurt waren er vele duizenden. Voor de

Markensteeg 1a, 3 en 5, met links de Joden Houttuinen, in juni 1913. Op Markensteeg 11 - al beweerde de schrijver dat het nummer 9 was - werd Meyer Sluysen geboren.

overlevenden zoals hij er zelf een was (hij wist met zijn vriend Loe de Jong te ontkomen naar Londen), schreef hij zijn zes bundels' schetsen over de Amsterdamse jodenhoek. 'Mijn boeken hebben bij hen een ruimte die leeg was, gevuld. In de gaskamers zijn familiegeheugens vernietigd.'

Meyer Sluysen had gelukkig een ijzeren geheugen. In *Voordat ik het vergeet* memooreerde hij: 'Als ik de ogen sluit, zie ik op de binnenkant van mijn oogleden de buurt zoals ik haar gekend heb gedurende de veertig jaren vóór Het Grote Verdriet.' In studies over joods Amsterdam zijn wel eens vraagtekens geplaatst bij de betrouwbaarheid van Sluysers geheugen. 'Het Grote Verdriet' zou zijn herinneringen aan de tijd dat iedereen er nog

was, gekleurd hebben met nostalgie waardoor het beeld te mooi is geworden. Waarschijnlijk is dat zo, maar doet het er veel toe?

Aan het drama dat zich tussen Waag en Weesperpoort heeft voltrokken, ontleent 'de buurt' mede haar nostalgisch-mythische karakter en de mythe hoort evenzeer bij Amsterdam als de wellicht weinig florissante werkelijkheid. De boeken van Meyer Sluysen hebben Amsterdam iets essentieels teruggegeven: straten en huizen die onder de sloophamer kwamen en de mensen die er hebben geleefd, gesappeld en gewerkt.

GRILLIGE ROUTE DOOR HET DAGELIJKS LEVEN

De route waarlangs Meyer Sluysen zijn lezers door de oude buurt voert, is grillig en zonder een goede kaart van het vooroorlogse Amsterdam is zijn tocht door straatjes en stegen, over markten, pleinen en grachten nauwelijks te volgen. 'Ik ga zonder schema, huppelend van de hak op de tak,' omschreef hij zijn procédé. Wie achter hem aanhuppelt, leert de weg kennen op het oude Waterlooplein, op Vlooienburg, Uilenburg en Marken. En passant behandelt hij thematisch alle aspecten van het dagelijks leven: hoe er gekookt en gegeten werd, hoe de sabbat en de joodse feestdagen werden gevierd, welke verschillende soorten slaggers en broodjeszaken er waren, de populariteit van Henri Polak en diens diamantbewerkersbond, de invloed van de SDAP, welke theaters het populairst waren, wie de beste venters en wonderdokters waren, waar je precies wat kon kopen op het Waterlooplein en hoe er gepraat werd in jiddisch Amsterdams.

Over de Markensteeg, waar hij op de negen-

De Markengracht begin deze eeuw, gezien van de Houtkopersburgwal naar de Rapenburgwal.

de van de negende om negen uur 's avonds op nummer 9² werd geboren, heeft Sluysen betrekkelijk weinig geschreven, al noemde hij wel de benedenburen. Onder de Sluysers woonde op twee hoog het gezin van 'tante' Etty van Praag, wier kleinzoon Jaap later oprichter van het Humanistisch Verbond zou worden en daaronder was de woning van Schele Ko, de standwerker. Elke cent die Ko verdiende, zette hij om in jenever en omdat hij een zeer kwaai dronk had, wilden de kasteleins uit de buurt hem niet meer tappen. In een andere buurt hees hij zich vol en elke avond werd hij laveloos op een handkar thuisgebracht. Er waren er meer als Schele Ko, maar over het algemeen waren de mensen in de joodse buurt volgens Sluysen geen drinkers. 'Ze lieten liever tien borrels staan dan dat ze een pekelaugurk misten.'

In *Voordat ik het vergeet* beschrijft Meyer

Sluysen de buurt waar hij ter wereld kwam als 'de achterbuurt' van de jodenhoek. In 1905, toen het diamantvak, waarvan zijn vader voor zijn brood afhankelijk was, net een periode van druk werk en vrij goede lonen achter de rug had, kon het gezin Sluysen de nauwe Markensteeg veruilen voor een betere woning: Rapenburgerstraat 108 twee hoog. Daar woonde Meyer Sluysen tot zijn 25ste levensjaar. 'In de jaren van mijn jeugd,' schreef hij in *Amsterdam je hebt een zoute smaak*, 'waren de koters uit Amsterdam geen Amsterdammers. Ze waren kinderen van een buurt. Ik kwam uit de Vinkenbuurt, zoals de Rapenburgerstraat eigenlijk heet.'

Meyer Sluysen heeft de hele jodenhoek beschreven: van de 'Vissteeg' (de Houtkopersdwarsstraat) tot de Manegestraat met het Russensjoeltje, van de kwakzalver op de zondagsmarkt tot de grote synagogen op het

Jodenbreestraat 58-36, april 1909.

Meijerplein, van de Weesperstraat, waar de diamantbewerkeren doorheen gingen, tot het Oudekerksplein met de hoeren.

Maar 'zijn' Amsterdam bestond uit de Rapenburgerstraat en directe omgeving en door de fragmenten die hij er in al zijn boeken aan wijdt bij elkaar te leggen, rijst een beeld van dit buurtje-in-de-oude-buurt.

TOONTJE SOLIDAIR

Allereerst was er in de Rapenburgerstraat, op nummer 6-8, Meyer Sluysers lagere school (school nummer 10, een nummerschool zoals de scholen van de armen werden genoemd), waar 'iedere leerling socialist was, al in de eerste klas'. Bovenmeester Moll was een dubbeltanger van socialistenleider Troelstra en werd daar regelmatig op straat mee lastig gevallen. Maar Moll had geen goed woord over voor de 'solidariteitsactie' van zijn leerlingen met de

stakende naaisters van atelier André Hertzberger in de Foeliestraat. Voor de jongens van de joodse buurt was de staking geen klassenstrijd, maar klassenoorlog, aldus Sluysen in *Er groeit gras in de Weesperstraat*. Tijdens de staking bracht de politie iedere ochtend vroeg 'onderkruipsters' uit andere delen van de stad naar het bureau Jonas Daniël Meijerplein, waar ze werden opgewacht door de jongens van school tien, en van school twee, en van school tachtig en éénentachtig uit de Valkenburgerstraat, en de jongens van de scholen op het Waterlooplein'. De strijd lustigste kinderen 'staakten' mee, ze spijbelden van school om de onderkruipsters in een demonstratieve optocht te vergezellen naar het atelier in de Foeliestraat, waar Meyer Sluysen voor het eerst de stakingsleidster Alida de Jong hoorde spreken. Ze was geboren in een keldertje in de Weesperstraat en de hele buurt kende haar. 'Toont je solidair,' riep Alida, waarop een

vrouw van drie hoog luidkeels aan haar buurvrouw vroeg: 'Toontje Solidair, wat is dat nou weer voor een gozer? Zeker niet iemand uit de Jodenhoek.'

Op de twaalfjarige Meyer maakte Alida de Jong een onuitwisbare indruk. 'Zonder dat ze 't wist, heeft ze met die redevoering op een stoel in de uitstalkast van een voddewinkel mijn ambities en daardoor mijn leven richting gegeven.'

Wie zich Sluyzers buurt wil voorstellen, moet zich van twee dingen voortdurend bewust zijn: de mensen waren 'doodstervend arm' en de buurt was 'met ontelbare kinderen bevolkt'. Als Sluyser vertelt welke gevaren de kinderen bedreigden, noemt hij als eerste de Markengracht, de prutsloot die achter de Rapenburgerstraat liep en ook wel 'de moorde-naar' werd genoemd omdat hij zo smerig was. 'In de gracht dreven krengen en menselijke faecaliën. Ratten zo groot als katten, die op de tentoonstellingen prijzen winnen.' Een andere levensgevaarlijke bedreiging voor de hordes buitenspelende kinderen was de tram. Lijn zeven, die door de Rapenburgerstraat reed, werd door de moeders 'een antisemiet' genoemd. Maar er waren ook joodse trambestuurders zoals Mau Arbeid, die de reputatie had dat hij door de joodse buurt extra voorzichtig reed.

Moeders uit de buurt die buitenshuis werkten (meestal ventten ze met fruit), konden hun kleine kinderen voor slechts een cent per dag stallen op de Sophie Rosenthal-school in de Rapenburgerstraat. De allerkleinsten werden verzorgd in de zaal der jammerklachten, kortweg 'krijjs' genaamd.

Misschien nog belangrijker dan de Rapenburgerstraat was voor Meyer Sluyser de Jodenbreestraat, de Brategas, waar iedere zaterdagmiddag de sabbatwandeling van het gezin begon en eindigde. In zijn boeken wordt deze straat, die generaties naoorlogse Amsterdammers kennen als het saaiste en meest troosteloze stukje Amsterdam, dat alleen maar dient om snel van het centrum naar oost te komen, beschreven als 'de Broadway' van de jodenhoek, 'de hartslagader van de oude buurt' met de achtergevel van de Mozes en Aäronkerk als 'katholieke klaagmuur'. Als de joodse feestdagen naderden, stond de Breestraat vol met karren en kramen en overal krioelden kopers. Bij kruidenier Berlijn in de Markensteeg werd speciaal voor deze gelegenheid elke week een dubbeltje gespaard, en de bakker aan de Sluis³ keerde voor de feestdagen een stuiver uit van elke gulden die gedurende het voorgaande jaar bij hem was besteed. De Breestraat was de gezelligste winkelstraat die zich 'als een lange kosjere worst' door de buurt wrong. 'Herinneringen aan mijn zeer prille jeugd zijn er de oorzaak van dat ik voor de Jodenbreestraat altijd een bijzondere genegenheid heb gekoesterd, schreef Meyer Sluyser in *Er groeit gras in de Weesperstraat*. 'Ik kan alle huizen van Brategas stuk voor stuk opnoemen.' Volgens hem kon je spiernaakt en met geuwthonger op de Sluis staan en als je bij de Muiderstraat was aangekomen, was je helemaal verzadigd en aangekleed en had je een huis met meubels erin: schoenen bij Melhado⁴, kosjere kippen bij Hamerslag, bedden bij Polak, snoep bij Nabarro, kruidenierswaren bij Heins of bij Van Amerongen, zuur bij Goud, sigaren bij Heigmans, nog meer bedden bij Leeuwijn,

hoeden bij De Vries en boeken bij Joachimsthal, waar de mensen uit de hele buurt een dubbeltje per week spaarden. In bijna alle boeken van Sluysen wordt de taartjeswinkel van Snatager⁵, met de speciale afdeling 'bolussen', met ere genoemd.

En dan had je op nummer 25 de Tip Top, het theater van ome Jopie Kronenberg. Hét uitgaanscentrum van de Brategas, de kesause mangelen⁶ bioscoop waar in de voorprogramma's alle bekende joodse artiesten optraden en waarvan de vloer na elke voorstelling bezaaid lag met lege pindadoppen. Na de oorlog kwam er een man die Auschwitz had overleefd naar Mokum terug. Voor de ruïne van het Tip Top Theater, dat in de hongerwinter werd gesloopt, bleef hij staan. Hij hilde zonder tranen. Toen nam hij eerbiedig een stuk steen van de puinhoop. Die man was Bob Scholte, een populaire radiozanger die zijn carrière in de Tip Top was begonnen. De steen heeft, aldus Meyer Sluysen, altijd een ereplaats in Scholtes huiskamer gehad.

DE SLAG BIJ WATERLOO

Nog altijd ligt achter de Brategas het Waterlooplein, althans wat er van over is. In de tijd van Meyer Sluysen waren er eigenlijk drie Waterloopleinen. Het eerste strekte zich uit van de Zwanenburgwal voorbij de Houtkopersdwarsstraat bijgenaamd de Vissteeg (vereeuwigd in *Amsterdam je hebt een zoute smaak*) tot vlak bij de Mozes en Aäronkerk. Dit was het ordelijkste deel van Het Plein waar de openlucht-confectionairs stonden en de tweedehands-schoenenverkopers. De grootste verlokking ging echter uit van het tweede Waterlooplein, van de Mozes en Aäronkerk tot aan de Blauwbrug, waar de boekenstallen

stonden. Het derde gedeelte lag vlak voor de kerk en was het terrein van de standwerkers en de snoepverkopers. In zijn kindertijd speelde het Waterlooplein een voorname rol in Sluysers leven, omdat hier de speeltuin voor de kinderen van de Zwanenburgwal, Uilenburg, Rapenburg, Vlooienburg en Marken lag. Voor de opgroeiende jeugd die, zoals Meyer Sluysen, lid was van de socialistische jeugdorganisatie was er trouwens ook een soort speeltuin. 'Er is een lege plek in de vale huizenrij van het Waterlooplein. Als ik daar langs loop, grijpt het heimwee me in de lurven,' schreef Sluysen in *Er groeit gras in de Weesperstraat*. Hij doelde op Maison Waterloo, gelegenheid voor vergaderingen, bruiloften en partijen. Het pand werd ook wel De Hereeniging genoemd, of De Slag bij Waterloo, wegens de heftige politieke twisten die er avond aan avond werden uitgevochten. Henk Sneevliet kwam er spreken, Jan van den Tempel, Henriëtte Roland Holst, Henri Polak en Willem Drees, maar bovenal 'onze afgod' Sam de Wolff. Meyer Sluysen is zijn hele leven hartstochtelijk propagandist van de SDAP en de PvdA geweest en nadat de naaister Alida de Jong daarvoor de basis had gelegd, was het de zionistische marxist Sam de Wolff die hem hiertoe opleidde. In zijn herinneringen aan het Waterlooplein heeft Sluysen een schitterend monument opgericht voor deze 'socialistische opperrabbijn': 'Sam heeft, vrijwel in zijn eentje, ervoor gezorgd dat de Joodse arbeiders van Groot Mokum niet onbereikbaar ver van het Jodendom werden vervreemd.'

DE KIPPESOEPPERSJTEERDER

Ook Sluysen raakte niet los van zijn joodse wortels. Nooit kon hij vergeten hoe vrijdags

de sabbat over de oude buurt neerdaalde, voorafgegaan door rituelen die toen uniek waren voor het gebied tussen Waag en Weesperplein en die nu voorgoed uit Amsterdam zijn verdwenen. Dank zij Sluyser weten we nu nog hoe de 'sjabbesmachers' bij het vallen van de duisternis door de oude buurt trokken: bedelaars en artiesten die wisten dat tegen het aanbreken van de sabbat de bewoners meer dan anders tot liefdadigheid bereid waren. Als in alle keukens de kippesoep op het oliestel stond en als de hele buurt gehuld was in een sluier van chalent-geuren, kuchel-aroma en kippevet, konden de bedelaars of 'kippesoepversjteerders' op gulle gaven rekenen.

Na de oorlog zette Meyer Sluyser in zijn eentje die traditie voort. Hij placht zijn wekelijkse 'Commentaar op het nieuws' voor de Vara-radio te eindigen met sombere voorspellingen over een ophanden zijnde Russische atoomaanval, gevolgd door: 'Ik wens u smakelijk eten en een goede avond.' Daarmee verwierf hij zich in de jaren vijftig de bijnaam 'de kippesoepversjteerder'.

Omdat hij in Amsterdam het gevoel van gemis niet kon verdragen, vestigde Meyer Sluyser zich na de oorlog in Bussum, waar hij in 1973 overleed. Een groter contrast met de

buurt, die hij overigens niet louter idealiseerde, is nauwelijks denkbaar: 'De oude buurt bestond uit krotten. Ik weet het, want ik heb er de eerste 25 jaar van mijn leven gewoond. In alle woninkjes was de ontbering kind aan huis. Ziekten vraten aan de schamele beetjes menselijk geluk. Er knaagde verbittering. Er gromde haat. Ik weet het, en ik heb nooit kunnen vermoeden, dat ik nog eens heimwee zou voelen knagen naar die kasjba.'

Noten

1. Sluyzers boeken zijn alleen nog antiquarisch verkrijgbaar.
2. Dat schrijft Sluyser zelf tenminste, al menen ze bij het Bevolkingsregister dat het nummer 11 was.
3. Van Wed. J.M. Brugman, Jodenbreestraat 1, bij de Sint Anthoniesluis.
4. Sluyser schrijft ten onrechte Milhado. Ook elders in deze opsomming is de spelling van namen verbeterd aan de hand van het Adresboek voor Amsterdam. Melhado zat op nummer 56, Hamerslag op 62, Nabarro op 38, Heins op 36, Heigmans op 83, Leeuwijn op 75 en Joachimsthal op 63.
5. Rond 1900 op nummer 77, later op nummer 65.
6. Verbastering van Curaçaose amandelen, waarmee pinda's werden bedoeld. Kesause mangelen werd ook wel verkort tot kesausies of sausies. In alle varianten ook met 'ou' gespeld.